

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-8\(27\)-332-350](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-8(27)-332-350)

Інна Туряниця

*кандидат історичних наук,
доцентка кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна,
<https://orcid.org/0009-0000-5192-2994>*

Юрій Ісак

*старший викладач кафедри модерної історії України
та зарубіжних країн
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-7078-1100>*

Ярослав Андрусяк

*кандидат історичних наук, доцент кафедри Античності,
Середньовіччя та історії України домодерної доби
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-7021-3402>*

ДОБА НОВОГО ЧАСУ У ПЕРІОДИЗАЦІЙНИХ СХЕМАХ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ: ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Анотація. Метою статті є вивчення питання про особливості понятійного апарату і методологічні засади періодизації доби Нового часу в історичній науці в Україні. Розкрито актуальність проблеми, зокрема в аспекті наявності розмаїття періодизаційних підходів в галузі всесвітньої історії. До прикладу, епоха Нового часу може навіть «зникнути» при спробі узгодження різних підходів і концепцій в розрізі визначення меж різних історичних періодів, їх специфіки стосовно тих чи інших країн та регіонів тощо. Авторами проаналізовано погляди провідних українських і зарубіжних фахівців окресленої проблематики і запропоновано шляхи якісного покращення роботи стосовно вироблення і модернізації відповідних дослідницьких концептів та підходів, зокрема в контексті потреби включення періодизації української історії до загальноєвропейської перспективи, а також в загальноєвропейській

і світовий історичні контексти та процеси. На прикладі історії Нового часу висвітлено проблему «проміжних зон», яка набула особливого значення в рамках лінійно-стадіальних підходів до періодизації історичного процесу. Показано, що в осмисленні істориками України проблем періодизації історії, зокрема доби Нового часу можна окреслити такі їх точки уваги і рівні аналізу: хронологічні межі та відмінності між історичними епохами, зокрема добою Нового часу і Середньовіччям, роль перехідних епох в формуванні основних рис європейської цивілізації, еволюція держави, церкви, соціальної структури, масового та індивідуального світогляду в зв'язку з розвитком культури тощо.

Ключові слова: Новий час, ранньомодерний час, Середні віки, періодизація історії, понятійний апарат, Україна, Європа, Центральна і Східна Європа, методологія.

Inna Turianytsia

*Candidate of Historical Sciences,
associate Professor of the Department of History of
Hungary and European Integration of the
Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine,
<https://orcid.org/0009-0000-5192-2994>.*

Yuriy Isak

*senior lecturer of the
Uzhhorod National University,
Uzhhorod, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-7078-1100>.*

Yaroslav Andrusyak

*Candidate of Historical Sciences,
associate Professor of the Department of Ancient,
Middle Ages and premodern History of Ukraine of the
Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine,
<https://orcid.org/0009-0000-5192-2994>.*

THE AGE OF THE MODERN TIMES IN THE PERIODICATION SCHEMES OF HISTORICAL SCIENCE IN UKRAINE: CONCEPTUAL APPARATUS AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES

Abstract. The purpose of the article is to study the issue of the peculiarities of the conceptual apparatus and methodological foundations of the periodization of

the modern era in historical science in Ukraine. The relevance of the problem is revealed, in particular in the aspect of the existence of variety of periodization approaches in the field of world history. For example, the modern era can even «disappear» when trying to reconcile different approaches and concepts in terms of defining the boundaries of different historical periods, their specifics in relation to certain countries and regions, etc. The authors analyzed the views of leading Ukrainian and foreign experts on the outlined issues and proposed ways to improve the quality of the work in relation to the development and modernization of relevant research concepts and approaches, in particular in the context of the need to include the periodization of Ukrainian history in the pan-European perspective, as well as in pan-European and world historical contexts and processes. Using the example of the history of modern times, the problem of «intermediate zones» is highlighted, which has acquired special importance within the framework of linear-stage approaches to the periodization of the historical process. It is shown that in the understanding by Ukrainian historians of the problems of the periodization of history, in particular the modern era, the following points of attention and levels of analysis can be outlined: chronological boundaries and differences between historical eras, in particular the modern era and the Middle Ages, the role of transitional eras in the formation of the main features of European civilization, evolution of the state, church, social structure, mass and individual worldview in connection with the development of culture, etc.

Keywords: Modern times, Early modern period, Middle Ages, periodization of history, conceptual apparatus, Ukraine, Europe, Central and Eastern Europe, methodology.

Постановка проблеми. Становлення й функціонування нормативних канонів сучасної історичної науки в Україні актуалізує потребу модернізації вузлових дослідницьких концептів та підходів. В цьому контексті заслуговує окремого розгляду питання про особливості понятійного апарату і методологічні засади періодизації доби Нового часу в історичній науці в Україні. Його вивчення і є **метою** нашого дослідження.

Актуальність проблеми є очевидною, до прикладу, і при уважному погляді на сукупність і розмаїття періодизаційних підходів в галузі всесвітньої історії. Особливої уваги заслуговує окреслена проблема періодизації історії Нового часу насамперед з огляду на вже типову відсутність наукового консенсусу в даному аспекті. До прикладу, епоха Нового часу може навіть «зникнути» при спробі узгодження різних підходів і концепцій в розрізі визначення меж різних історичних періодів, їх специфіки стосовно тих чи інших країн та регіонів тощо (детальніше мова про це йтиме нижче).

Для повноти висвітлення цієї проблеми необхідно також розглянути питання про періодизацію історії Нового часу в рамках світової історичної

науки та нормативного канону історичної науки СРСР. Це, окрім іншого, слугуватиме вивченню питань про дію механізмів наукової спадкоємності і міжнародної наукової кооперації, переходу від попередньої теорії історії до нової, наявність чи відсутність елементів історичних та історіографічних канонів минулого в науковій та освітній практиці сучасних вітчизняних істориків.

Методологія дослідження. Зосередимо увагу на найважливіших (з нашого погляду) аспектах згаданого питання, застосувавши при цьому зокрема історико-генетичний та історико-порівняльний методи. До прикладу, підручники з Нової історії, видані в СРСР, були використані нами для критичного висвітлення ідеологізованого методологічного канону, притаманного для *попереднього історіографічного періоду* (в рамках застосування зокрема історико-порівняльного методу).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Періодизації світового, зокрема й вітчизняного історичного процесу присвячені статті в низці вітчизняних енциклопедій, довідників і словників. Так, автор однієї з них, знаний львівський науковець Л. О. Зашкільняк в 2011 р. на загальнонауковому рівні визначив періодизацію як раціональний спосіб впорядкування масиву емпіричної та теоретичної інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єктів навколишнього світу [5, С. 152]. Таке формулювання перетинається з визначенням відомого київського вченого С. П. Стельмаха історії як науки про минулий людський досвід, яке вказує на історичну динаміку, процес в часі і просторі [35, С. 562].

Власне стисло визначення безпосередньо поняття періодизації історії Л. О. Зашкільняк не подає. Водночас для нас особливо важливими в даному разі є його міркування про те, що необхідним підґрунтям для періодизації є певна система впорядкованих теоретичних знань про історію і виокремлення понять та категорій, за якими вона буде проводитися. Логічно, що основною категорією і кількісною основою будь-якої періодизації минулого він вважає «історичний час». Термін «історичний період» при цьому виступає основною структурною одиницею осмислення історичного процесу [5, С. 151, 153]. Цікаво, що визначення Л. О. Зашкільняка дослівно скопійоване до україномовного варіанту Вікіпедії та її аналогів, проте у сенсі не загального поняття періодизації, а власне періодизації історії.

Відомий український вчений О. В. Ясь традиційно визначає Новий час як добу європейської і всесвітньої історії, якій здебільшого відводять часовий проміжок від середини XV до кінця XIX – початку XX ст. Втім, він не окреслює свою прихильність до якогось із періодизаційних підходів. Згідно аналізу дослідника, в історичній науці сучасної України проблема осмислення поняття Нового часу пов'язана із взаємодією і конкуренцією двох парадигматичних підходів: подолання традицій усталеного радянського

канону та засвоєння й адаптація новітніх західних візій до конструкції й періодизації української історії і включення її до загальноєвропейської перспективи (варто говорити і про загальноєвропейський і світовий історичні *контексти* та процеси – Авт.). При цьому він фактично вказує на накладання на історію України в якості своєрідної матриці тлумачення Нової історії, виробленою світовою історичною наукою (одним з прихильників такого підходу став відомий вчений І. Лисяк-Рудницький, на думку якого, ранньомодерний час розпочався в історії України від Люблінської унії 1569 р. та тривав до кінця XVII ст.; водночас вчений вважав, що «українське XIX століття» тривало від 1780–90-х рр. до 1914 р., яка перегукується з поглядами ряду європейських істориків). Ця матриця включає внутрішню структуру Модерного часу, його зміст, просторово-регіональну конфігурацію, адекватність й інструментальний потенціал понятійного апарату тощо. При цьому дослідник слушно звернув увагу на еволюцію розуміння терміну «Нова історія» і пов'язуваних з ним подій та процесів в історичній науці в Україні в попередні історіографічні періоди. Зокрема, гострим і актуальним залишається питання про засади і критерії виокремлення періоду Нового часу в історії України, насамперед ранньомодерного часу, щодо якого існують різні підходи. Їх прихильники акцентують на першочерговій ролі тих чи інших факторів або ж намагаються їх пов'язати між собою в рамках системного бачення, що співзвучне з теорією багатофакторності історичного процесу (т.зв. «теорія факторів»), яка мала прихильників і в історичній науці України XIX – початку XX ст. – Авт. Такими факторами визначаються насамперед: державні трансформації (Люблінська унія 1569 р., скасування Гетьманщини в 1764 р., конфесійні практики (Берестейська церковна унія 1596 р., поновлення православної ієрархії в 1620 р.), революційні метаморфози (національна революція 1648–1676 рр., культурні здобутки (доба мазепинського бароко), соціальний лад (оформлення кріпосного права на Лівобережжі й Слобожанщині 1783 р.) тощо. Концептуалізація Нової історії України охоплює й низку інших ключових проблем, які активно розробляються сучасними істориками: внутрішня структура Модерного часу, його зміст, діахронія та синхронія, тобто логіка розгортання окремих періодів, просторово-регіональна конфігурація, адекватність й інструментальний потенціал понятійного апарату, способи, обсяг і стратегії репрезентації тощо [43, С. 431, 434 та ін.; див. також: 6; 7; 17 та ін.], що дає змогу простежити спадкоємність проблематики, наукових підходів й ідей різних поколінь вітчизняних істориків-новістів.

За влучним спостереженням згадуваного вище Л. О. Зашкільняка, на пострадянському просторі певною популярністю продовжує користуватися традиційний або модернізований марксистський формаційний підхід, за яким всесвітня історія і пов'язана з нею національна поділяються за соціально-

економічними відносинами на первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і «неокапіталістичний» (посткапіталістичний) лад. На його думку, найбільш прийнятним і поширеним в сучасній науці та освіті залишається традиційний поділ світової історії на доісторичну, давню, середньовічну, нову й новітню; він є умовним і ґрунтується переважно на глибоких змінах у людській свідомості та комунікаціях, залишаючи певний простір для пересування меж періодів залежно від специфіки регіону (ми погоджуємося з цим поділом з огляду на його внутрішню узгодженість, «гнучкість» й ідеологічну «нейтральність»); водночас у вітчизняній вищій історичній освіті в останні роки не до кінця продумано копіюють використання західними вченими поняття «сучасна історія», окреслюючи її періодом з 1991 р. – донині – Авт.) [5, С. 154].

Виклад основного матеріалу. Питання періодизації історичного процесу є одним з найбільш складних і дискусійних в історичній науці. Його складовою частиною є проблема «*проміжних зон*», яка набула особливого значення в рамках лінійно-стадіальних підходів до періодизації історичного процесу. Питання останньої є також однією з основних теоретико-методологічних проблем.

Доба Просвітництва привнесла в історичну думку ідею прогресу, тобто уявлення про розвиток людського суспільства від нижчих форм організації суспільного життя до вищих. Спільним елементом всіх стадіальних моделей є виокремлення «стаціонарних періодів» і «проміжних зон» («розривів», «смут») в історії суспільства, що їх відокремлюють. Однією з найважливіших проміжних зон, що привертає увагу істориків, є перехід від Середніх віків до Нового часу, від традиційного суспільства до індустріального [39].

Поняття т. зв. «*раннього Нового часу*» в сучасній науці пов'язується саме з цим переходом. Відчутним тут є вплив традицій й здобутків історичної науки в Німеччині; представники інших національних наукових сегментів, зокрема французького, часто дотримуються інших поглядів, використовують іншу термінологію тощо (про це мова також йтиме нижче). Відлік згаданого вище періоду, як і доби Нової історії загалом, більшість істориків починають приблизно з середини або ж кінця XV ст. (відповідні рубіжні дати пов'язуються із захопленням турками Константинополя в 1453 р., початком епохи Великих географічних відкриттів наприкінці XV ст., Реформацією та ін.); щодо завершення раннього Нового часу є два основних підходи: 1) середина XVII ст. (мова йде зокрема про завершення Тридцятилітньої війни в Європі у 1648 р.); 2) початок промислової революції у Великій Британії та низки соціально-політичних революцій і визвольних війн наприкінці XVIII ст. – нині цей підхід фактично переважає серед вчених-істориків (див.: [43, С. 434])

Обговорення проблеми перехідного періоду, що пролягає між двома якісно різними періодами історії країн Західної Європи, розпочалось лише в

середині XIX ст., коли французький історик Ж. Мішле виокремив у якості такого періоду епоху Відродження. На початку XX ст. був запропонований якісно новий варіант концепції перехідного періоду від традиційного суспільства до індустріального, згідно з яким вирішальну роль у генезі капіталізму відіграла протестантська Реформація XVI ст. Таке тлумачення пов'язане насамперед з роботами знаменитого німецького соціолога, історика і політолога М. Вебера (див. фаховий аналіз його робіт: [14, С. 193–194]). Сучасна історична наука прийшла до визнання факту «розмитості» хронологічних кордонів між «стаціонарними» періодами історії в межах певних перехідних періодів. Фахівці з історії Античності, Середніх віків і Нового часу, як правило, продовжують «свої» епохи «вперед», виявляючи в наступних століттях добре відомі їм риси «старого». З іншого боку, в пошуках часів початку «своєї» епохи вони відсувають хронологічні межі «своїх» епох «назад», знаходячи ознаки нової епохи в надрах старої [18, С. 37; див. також: 19; 20, 21; 22].

60-70-ті рр. XX ст. стали, по суті, визначальними в процесі формування в історичній науці СРСР вкрай ідеологізованого методологічного канону у визначенні змісту і періодизації всесвітньої історії, зокрема й доби Нового часу. Відповідні концептуальні положення (в рамках стадіально-формаційної парадигми) лягали в основу як наукових праць, так і підручників і посібників різного роду.

В рамках суспільствознавства в СРСР, в основі якого лежав радянський варіант марксистської парадигми історичного процесу, ідея прогресу набула специфічного тлумачення. Мова йшла про певні сходинки в розвитку суспільства та відповідні їм його економічно-історичні типи («формації»: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична), що одночасно є віхами всесвітньо-історичного процесу (співвідносячись при цьому з відповідними історичними епохами – первісність, стародавній світ, середньовіччя, новий час і новітній час); водночас кожна з них вважалась більш прогресивною за змістом, ніж попередня доба. Все ж, у 1983 р. радянський філософ А. Д. Сухов обґрунтував твердження (незвичне для науки в СРСР), що, з точки зору марксизму, розвиток цивілізації на Землі, а отже і соціальний прогрес не є безкінечними [36, С. 6], що, наш погляд, означає прихований натяк на те, що після припинення існування комуністичної формації («вищої») можлива інша стадія розвитку людства.

Також наріжним для марксистської періодизації історії був критерій розвитку рівня продуктивних сил. На основі його перевизначеного в порівнянні з підходами XIX ст. (у т.ч. одного із засновників марксизму Ф. Енгельса) тлумачення ще в 1940-х рр. дослідником С. П. Толстовим була запропонована перша стадіально-формаційна концепція первісної історії. На початку 1980-х рр. радянські вчені були змушені визнати, що застосування цього критерію щодо первісної історії зіткнулося із значними теоретичними

труднощами. Так, А. І. Першіц стверджував, що єдиним правильним критерієм в даному випадку може бути тільки той, на якому заснований формаційний поділ всього історичного процесу – відмінності у способі виробництва і, зокрема, у формах виробничих відносин [28, с. 5]. Отже, «вписувати» чи точніше, «втискати» конкретний фактографічний матеріал в офіційну періодизаційну схему ставало все важче.

Ще в 1850-х роках одним із засновників марксизму німецьким вченим і політичним діячем К. Марксом була запропонована концепція азійського способу виробництва як особливого типу докапіталістичних суспільств. Він відокремлював «азійські форми соціального рельєфу» від усіх інших докапіталістичних форм виробництва. Азійському способу виробництва, на думку як радянських, так і сучасних дослідників, притаманні такі ознаки: а) відсутність приватної власності на засоби виробництва; б) колективна організація (економічна, політична та ідеологічна) правлячого класу у формі деспотичної держави; в) колективна організація класу трудівників в селянські громади [23, С. 138].

Для радянських вчених намагання осмислення і використання цих ідей в період перебування при владі в СРСР Й. Сталіна мали погані наслідки у вигляді жорстоких репресій з боку влади. Причиною були недвозначні аналогії між азійським деспотичним типом правління (його К. Маркс вважав найбільш жорстоким типом деспотизму) і сталінським репресивним режимом, що часто не шкодував навіть своїх прибічників. В 60-х рр. ХХ ст. повторні спроби дискусій про азійський спосіб виробництва були припинені під тиском партійних чиновників (з-поміж іншого, аналогії були очевидні і в площині економіки: централізоване господарство, відсутність приватної власності на засоби виробництва, експлуатація в якості рабів навіть общинних селян тощо). Наприкінці 1980-х рр. увага радянських вчених до концепції азійського способу виробництва відновлюється [10, с. 8, 10–11]. В сучасній науці, в т.ч. в Україні, вона продовжує розглядатися і використовуватися деякими вченими (див.: [23, С. 137 та ін.]).

У класичних вузівських та шкільних підручниках в СРСР згаданий канон на основі стадіально-формаційної парадигми історичного процесу набував по-справжньому гротескних рис, особливо в розрізі Нової і Новітньої історії.

Так, у 1972 р. в колективному вузівському підручнику [26] перший період *Нової історії* означено такими хронологічними рамками – «починаючи з Англійської буржуазної революції середини XVII ст. і закінчуючи 60-ми роками XIX ст.» (фактично до 1871 р. – Авт.). Зміст Нової історії вони пов'язали з утвердженням і розвитком капіталістичного ладу аж до перевороту в жовтні 1917 р. в Росії («переможна соціалістична революція» [Новая история, 1972, С. 3]), відзначаючи при цьому роль Великої англійської

революції середини XVII ст. і Великої французької революції наприкінці XVIII ст. як переломних подій в розвитку людства. Адже традиційним в радянській історіографії був наголос на ролі революцій, повстань та ін. у процесі переходу від однієї формації до іншої [26, С. 3–4].

Шкільні підручники, до прикладу, також не уникнули ідеологізації змісту. Наприклад, в підручнику під редакцією академіка В. М. Хвостова (1973 р.; переклад з російської мови) присутня наступна характеристика другого періоду Нової історії, який хронологічно визначався 1871–1917 рр. (починаючи від Паризької комуни як «диктатури пролетаріату») [25, С. 3]. Автори книги стверджували, що капіталістичні виробничі відносини «... дедалі більше ставали путами для розвитку продуктивних сил ...» [25, С. 286]. Історична практика розвитку країн світу демонструє спростування цих тверджень.

Це власне типова схема періодизації історії Нового часу в рамках всесвітньої історії в історичній науці СРСР. Однак, за схожим шаблоном конструювалися періодизації й інших періодів, зокрема Середньовіччя, а також розгорнута періодизація світової історії в цілому.

Варто відзначити, що цими навчальними виданнями користувалися студенти не лише УРСР, але й незалежної України в умовах тривалого дефіциту новітньої україномовної навчальної літератури; досі ці публікації наявні у бібліотеках ряду вузів нашої країни. Тривалий час відповідні підходи та концепції побутували в навчальній практиці багатьох вчителів і викладачів у школах і вузах нашої держави, особливо в 1990-х рр., а також вплинули на тексти новітньої навчальної і наукової літератури.

До прикладу, досить непоганий в цілому підручник з Новітньої історії країн Азії та Африки під авторством сумської вченої І. М. Сергійчук (2002 р., ним досі часто послуговуються українські студенти) містить вступ, у якому висвітлено зміст культурно-цивілізаційної парадигми і теорії модернізації (хоча їх не до кінця розрізнено між собою), в той час як в основному тексті цього видання можна знайти лише конструкції стадіально-формаційної парадигми (про яку натомість у вступі фактично нічого не сказано) [33, С. 3–5]. Про наслідки для навчальної діяльності студентів-істориків такого подання теоретичного матеріалу неважко здогадатися.

На відміну від вчених СРСР, переважна більшість представників історичної науки на Заході дотримувалися і дотримуються інших поглядів на періодизацію історії людства, зокрема й доби Нового часу. До прикладу, більшість вчених Франції вважають, що Нова історія («сучасна», «модерна» епоха) охоплює XVI – XVIII ст., а Новітня («нинішня» або ж «сьогоденна», «*époque contemporaine*») – з 1789 р. і до наших днів [12, С. 27; див. також зокрема: 3, С. 51], в той час як в англійських країнах відлік «нинішньої» історії (Contemporary Age) переважно починають з 1945 р. В той час найбільш

відомий представник третього покоління знаменитої в наш час французької школи «Анналів» Ж. Ле Гофф обґрунтував поняття «довгого Середньовіччя», яке не завершується Ренесансом, зв'язок якого з Новим часом, на його думку (надто категоричну, з нашого погляду), суттєво перебільшений. Він вважає, що Середньовіччя тривало до XVIII ст., поступово «викорінюючи себе перед обличчям Французької революції, промислового перевороту XIX ст. і великих змін двадцятого» [15, С. 5–6].

Зрозуміло, що у випадку намагання узгодити чи поєднати ці два періодизаційні підходи епоха Нової історії може навіть «зникнути». Виправданим, на наш погляд, є все ж таки продовження виділення Нового часу як окремого історичного періоду в розвитку людства (принаймні для країн Європи та Америки, у т.ч. для країн Центральної і Східної Європи) з огляду на специфічні риси розвитку людської цивілізації XVI – початку XX ст. Низка нових елементів в житті тогочасної європейської людини (див. нижче міркування С. І. Лимана) зумовили і суттєві зміни в її ментальності, рух в напрямі секуляризації мислення тощо.

Втім, тут залишається величезний простір для наукових дискусій. Так, один з провідних сучасних медієвістів в Україні, харківський дослідник С. І. Лиман вважає, що епоха XVI – першої половини XVII ст. за своїм змістом належить до Середньовіччя (при цьому він посилається на думки знаменитих французьких медієвістів Ж. Ле Гоффа та Ф. Броделя). С. І. Лиман доповнює їх судження своїми міркуваннями про те, що ні започаткування ринкової економіки, ні Великі географічні відкриття і колоніальна епоха, що «почалася по суті, ще з Хрестових походів», ні Реформація, соціально-політичні й економічні сторони якої «є лише продовженням боротьби за інвеституру XI – XII ст.» (тут ми вбачаємо вплив однієї з відомих думок К. Маркса – Авт.), не можуть розглядатися як події, що реально відокремлюють Середньовіччя від Нового часу. Він вважає, що єдиною такою подією після згаданих вище явищ і процесів, яка вплинула на всю «Стару» Європу, стала Тридцятилітня війна (1618–1648 рр.). Дослідник слушно вказує, що перші спроби доведення періодизації «Середніх віків міжнародних відносин» до 1648 р. мали місце ще до 1917 р. у творчості вчених-істориків Наддніпрянської України [17, С. 21–22; див. також: 16].

Аналогічні наслідки (щодо «зникнення» Нової історії) можуть бути при визначенні меж різних історичних періодів стосовно окремих країн та регіонів. Так, щодо країн Сходу та Африки існують думки про те, що Середньовіччя на їх теренах тривало до кінця XVIII ст. Відомий український вчений В. А. Рубель обґрунтовано вважає період кінця XVII – початку XVIII ст. часом завершення середньовіччя для цих країн і переходом до постсередньовічної епохи (тривала до XIX ст. включно), що пов'язано з системною кризою традиційних афро-азійських суспільств, якісним переважанням Заходу над

Сходом: «... традиційний Схід так і не вступив у новий час, а потрапив у пастку постсередньовіччя» [31, С. 13–14, 16].

Представники сучасної історичної науки в Україні намагаються значною мірою враховувати думки й здобутки своїх зарубіжних колег як щодо конструювання схем періодизації історії, так і стосовно дослідження окремих подій і процесів, визначення і перевизначення відповідних наукових понять.

В історичній науці на Заході щонайменше до кінця ХХ ст. *феодалізм* тлумачився переважно як соціальна система, що ґрунтується на ф'єфно-васальних зв'язках всередині, а в ширшому визначенні – як феодальне суспільство, для якого характерними є ієрархічність, переважання приватного права над публічним, контрактно-договірні системи взаємин та ін. [40, С. 3].

Нині в світовій історичній науці відбувається переоцінка розуміння сутності феодалізму (який часто розглядається як суто західноєвропейський феномен [32, С. 1000]), а звідси – і сутності та хронологічних рамок капіталізму (див.: [15; 29, С. 116]) та пов'язаних з ним соціально-політичних аспектів історії, а також доцільності вживання цього поняття.

До наукового вжитку в Україні в якості заміни поняття «пізнє середньовіччя» (у тлумаченні радянської історіографії) закономірно увійшов згаданий вище термін «*ранньомодерний час*», зокрема і в контексті вивчення історії України доби нового часу (спостерігається часом навіть перехід на прийняту в Європі шестичленну періодизацію: прадавня, давня, середньовічна, ранній новий час, модерна доба і новітня епоха). До прикладу, періодизація історії України здійснюється, як правило, за загальними критеріями періодизації історії з урахуванням самобутності та певних особливостей українського історичного процесу, на що першим звернув увагу М. Грушевський у праці «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (С. Петербург, 1904). Виділення вузлових рубежів української історії він застосував у багатотомній «Історії України-Руси». Перша спроба радянської періодизації із використанням схеми М. Грушевського була здійснена в «Нарисах з історії України» (1937 р.). Всі наступні варіанти ґрунтувалися на схемі підручника «Короткий курс історії ВКП(б)» (1938), а деякі модифікації зберігалися до кінця 1980-х рр. Пошуки принципово нових підходів до періодизації історії України започаткували зокрема автори двотомника «Історія України: нове бачення» під редакцією В. Смолія в середині 1990-х рр. Вони були продовжені у багатотомнику «Україна крізь віки», у двотомнику «Економічна історія України», побудованому за прийнятою в Європі шестичленною періодизацією: прадавня, давня, середньовічна, ранній новий час, модерна доба і новітня епоха [8, С. 730]).

Відома київська дослідниця Н. М. Яковенко слушно наголосила у 2005 р., що тенденція ототожнювати середньовічні і ранньомодерні політичні

утворення з новітніми державами, властива науці XIX – початку XX ст. й законсервована в радянській історіографії, давно вже подолана і в соціології, і в прикладних історичних студіях [42, С. 65-66]. Не випадково, що вчена обґрунтовано піддає критиці розуміння сутності, особливостей і хронологічних рамок поняття «феодалізм» як ланки історичного процесу, яку пройшли більшість країн світу (схожі думки висловлювали й представники французької школи «Анналів» різних поколінь та німецькі історики 60-90-х рр. XX ст. [див.: 38; 41 та ін.]. Натомість вона веде мову про низку соціальних і світоглядних мутацій Нового часу – конфесіоналізацію, «військову революцію», «друкарську революцію», зміну типу освітніх комунікацій, оформлення нових владних доктрин, появу перших «національних» держав [42, С. 75; див. також: 4; 24; 37 та ін.].

Все ж, в сучасній українській історіографії донині немає єдності у розумінні даної проблематики; з іншого боку, це характерно і для історичної науки в інших країнах [27, С. 54–57; 32, С. 1000; 34, С. 146–149; 40 та ін.].

Проте не завжди переоцінка в історичній науці тлумачення тих чи інших подій і процесів має достатнє підґрунтя, зумовлюючись в окремих випадках відсутністю єдності у визначенні наукових понять та суб'єктивними (в т.ч. політико-ідеологічними) факторами і міркуваннями.

З іншого боку, заслуговує на увагу загальнонауковий принцип *додатковості*, запропонований одним із засновників квантової фізики Н. Бором, що виключає можливість абсолютизації якої-небудь однієї точки зору на предмет дослідження (11, С. 18).

З огляду на все сказане вище, вважаємо за потрібне додатково запропонувати *пізнавальну модель для написання наукових праць* (а при нагоді – і навчальних посібників, що написані на належному науковому рівні, пройшли наукове рецензування), які з певними поправками, доповненнями тощо можуть бути застосовані при написанні краєзнавчих, регіональних чи загальноукраїнських і всесвітньо-історичних синтезів історії. Вона включає *орієнтири*, використання яких має на меті зокрема сприяння формуванню належного простору для вироблення відповідного понятійного апарату, створюючи, в свою чергу, умови для пізнавальної діяльності вчених-істориків на засадах принципів історизму, науковості та об'єктивності. У підсумку така модель може сприяти виробленню науково обґрунтованих та логічно несуперечливих схем історичного процесу, зокрема періодизаційних, в т.ч. на засадах наукового консенсусу.

Відповідно, на нашу думку, необхідно при створенні згаданих синтезів історії: 1) показати одиничне, особливе і загальне у історичному розвитку країни/регіону/міста/села досліджуваного періоду; 2) визначити основні етапи історичного розвитку країни/регіону/міста/села в контексті світового історичного процесу досліджуваної доби (тобто запропонувати його

періодизацію); 3) простежити головні особливості, тенденції, властивості і закономірності історичного розвитку країни/регіону/міста/села; 4) сформувати якомога більш цілісне (комплексне) уявлення (образ) про розвиток країни/регіону/міста/села; 5) сформувати в учнів/студентів/широкого загалу практичні уміння і навички (в контексті окресленої проблематики) з метою використання їх в наукових та освітніх цілях; 6) з допомогою вивчення на належному теоретико-методологічному рівні (див., напр.: [1; 2; 9]) країни/регіону/міста/села відкрити шлях до засвоєння і поглиблення соціального досвіду, однією з найвищих форм якого і є історія. Адже розвиток людства може бути зрозумілий не стільки в контексті вивчення лише суто своєї локальної національної («вітчизняної») історії, скільки зі всесвітньої точки зору.

Висновки. Загалом, у осмисленні вітчизняними істориками проблем періодизації історії, зокрема доби Нового часу можна окреслити такі їх точки уваги і рівні аналізу: хронологічні межі та відмінності між історичними епохами, зокрема добою Нового часу і Середньовіччям, роль перехідних епох в формуванні основних рис європейської цивілізації, еволюція держави, церкви, соціальної структури, масового та індивідуального світогляду в зв'язку з розвитком культури тощо. Єдності думок і визначень серед вчених в цьому випадку немає. Водночас постає логічне питання про пошуки шляхів вдосконалення і консенсусу стосовно методологічних і фактологічних засад, на яких мають ґрунтуватися вчені-історики у виробленні періодизаційних схем історичного процесу.

Література:

1. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Наук. ред. П. Т. Тронько, НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2003. 516 с.
2. Віднянський С. В. Регіональний підхід до всесвітньої історії на прикладі вивчення новітньої історії Центрально-Східної Європи. *Україна крізь віки, Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля, К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 56–64.*
3. Вілкул Т. Сучасна українська медієвістика: межі і можливості. *Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). К.: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 47–55.*
4. Дятлов В. Реформація і модернізація європейської цивілізації *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. 2001. Вип. 15, сер. Історичні науки. № 1. С. 3–8.*
5. Зашкільняк Л. О. Періодизація в історії. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па – Прик. С. 151–154.*
6. Ісак Ю. І. Вивчення історії нового часу в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Історія. 2006. Вип. 17. С. 122-134.*

7. Ісак Ю. І.. Проблема предмету історичної науки у теоретико-методологічних конструкціях істориків-новістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Історія*. 2011. Вип. 26, С. 264–279.

8. Калакура Я. С. Періодизація історії. *Історія в термінах і поняттях: довідник*. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014. С. 728–731.

9. Киридон А. Державно-церковні відносини в Україні: теоретико-методологічна рефлексія. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2012. Вип. 23. С. 640–655.

10. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Курс лекцій. Навч. посіб. Вид. 2-ге, стереотип. К.: Либідь, 2002. 592 с.

11. Куделко С. М.. Сенсibiliзація: опыт расширения терминологического арсенала исторической науки. *Категорiальний апарат історичної науки. Харківський історіографічний збірник*. Харків, НМЦ «СД». 2000. Вип. 4. С. 4–8.

12. Кукурудзяк М. Г. Історіографія історії нового і новітнього часу країн Європи і Америки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. 136 с.

13. Кульчицький С. В. Періодизація історії України. *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па – Прик. URL: http://www.history.org.ua/?termin=periodyzacija_istorij_ukrajny (дата звернення: 10.08.2023).*

М.: Прогрес. 1988. 368 с.

15. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада / [Пер. с фр.; Общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; Послесл. А.Я. Гуревича]. М.: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. 376 с.

16. Лиман С. І. Медієвістика в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століть (1880-1917 рр.): дис... канд. іст. наук; Харківський державний університет. Х., 1994. 346 с.

17. Лиман, С.І. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Х.: ХГАК, 2009. 688 с.

18. Матях В. М. Медієвістика в Україні другої половини ХХ – початку ХХ століття: криза чи прогрес? К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. 58 с.

19. Матях В. М. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України / НАН України, Ін-т історії України. К., 2011. 183 с.

20. Матях В. М. Національний історичний процес за доби середньовіччя і раннього нового часу: тематична репрезентативність на сторінках «Українського історичного журналу» (1987 – 2007 рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 67–82.

21. Матях В. М. Сучасна українська новістика та перспективи наукових пошуків, *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 150–164.

22. Матях В. М. Медієвістично-ранньоновістичний конструкт «Українського історичного журналу»: проблемно-видова структура та евристичні ракурси, *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 19–60.

23. Медведєва Ю. Ю. Азійський спосіб виробництва як чинник контрмодернізаційної ієрархічної етики конфуціанства. *Грані*. 2016. № 8 (136), серпень. С. 137–142.

24. Нестеренко Л.О. Вплив реформаційного руху на розвиток французької держави в ХVІ столітті. *Вісник Східноукраїнського національного університету*. 2001. Луганськ. № 4. С. 199–203.

25. Нова історія. Ч. II: підр. для ІХ кл. [Авер'янов О.П., Зубок Л.І., Орлов В.О. та ін.], за ред. В.М. Хвостова, [пер. з рос. А.С. Дорошенка]. Вид. 9-те. К.: Рад. шк., 1973. 295 с.

26. Новая история (первый период). / Под ред. Е.Е. Юровской, М.А. Полтавского и Н.Е. Застенкера. М.: Высш. шк., 1972. 776 с.

27. Папенко Н. С. До питання про перехід передових європейських країн від феодалізму до перших буржуазних революцій. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Сер. Історія. 2002. Вип. 68. С. 54–57.

28. Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества: учебник, 3-е изд, перераб. и доп. М., Высшая школа, 1982. 223 с.

29. Попов К. Б. Синхронное и диахронное измерение всемирной истории. *Исторична наука: проблеми: Матеріали конференції. Всесвітня історія*, Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. С. 113–117.

30. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII–XX століть. К.: Либідь, 2002. 480 с.

31. Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.): Навч. посіб. Київ: Либідь, 2007. 560 с.

32. Рудь М. Феодалізм. *Історія в термінах і поняттях: довідник*. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014. С. 998–1000.

33. Сергійчук І. М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець XX ст.): навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закладів, Суми: Університетська книга, 2002. 284 с.

34. Сич О. До питання про хронологічні межі нового часу, *Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI ст оліт т я»*. Чернівці 16-18 т равня 2000 р. *Доповіді і повідомлення*. Чернівці, 2000. Т. 1. С. 146–149.

35. Стельмах С. П. Історична наука. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України*. К.: В-во «Наукова думка», 2005. С. 562–566.

36. Сухов А. Д. Прогресс и история. М.: Мысль, 1983. 111 с.

37. Тоцкий П. Н. К вопросу о конституировании суверенитета личности, веротерпимости и системы гражданских свобод во Франции в 1789-1791 гг. (социально-философский и политико-правовой аспекты). *Записки історичного факультету Одеського державного університету*. 1999. Вип. 8. С. 254–260.

38. Хаусманн Г. Соціальне дисциплінування – ризик творення понять у німецьких дослідженнях історії раннього Нового часу. *Історія та історіографія в Європі*. 2003. Вип. 1–2. С. 114–124.

39. Хут Л. Р. К вопросу о так называемых «промежуточных зонах» в периодизационных системах всемирной истории [2006]. URL: http://www.vestnik.adygnet.ru/files2006.1/44/hut2006_1.pdf (дата звернення: 21.02.2022).

40. Шліхта Н. В. Радянська історіографія – західна наука: дискусії навколо концепції «Феодалізму». *Сторінки історії*. 2008. Вип. 27. С. 214–224.

41. Шоню П. Цивилизация классической Европы. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 608 с.

42. Яковенко Н. М. Ранньомодерна українська історія: спірні поняття опису й методології. *Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.)*. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 56–85.

43. Ясь О. В. Нова історія. *Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України*. К.: В-во «Наукова думка», 2010. С. 431–434.

References:

1. Diatlov, V. (2001). Reformatsiia i modernizatsiia yevropeiskoi tsyvilizatsii [Reformation and modernization of European civilization]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu*, vyp. 15, ser. istorychni nauky, № 1, s. 3–8. (in Ukrainian).
2. Hut, L. R. *K voprosu o tak nazyvaemykh «promezhutochnykh zonah» v periodizacionnykh sistemah vseмирnoj istorii* [To the question of the so-called «intermediate zones» in the periodization systems of world]. URL: http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2006.1/44/hut2006_1.pdf. – S. 2. (data zvernennja: 21.02.2022). (in Russian).
3. Iakovenko, N. M. (2005). Rannomoderna ukrainska istoriia: spirni poniattia opysu y metodolohii, *Suchasna ukrainska istoriohrafia : problemy metodolohii ta terminolohii: materialy Vseukrainskoho naukovo-metodolohichnoho seminaru (Kyiv, 17 chervnia 2004 r.)*, K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 56–85. [69.Yakovenko, N. M., 2005. Early modern Ukrainian history: controversial concepts of description and methodology, *Modern Ukrainian historiography: problems of methodology and terminology: materials of the All-Ukrainian Scientific and Methodological Seminar (Kyiv, June 17, 2004)*, Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, p. 56–85]. (in Ukrainian).
4. Isak, Yu. I. (2006). Vyvchennia istorii novoho chasu v Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [The study of the history of modern times in Ukraine in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Ser. Istorii*. Vyp. 17, s. 122-134.
5. Isak, Yu.I. (2011). Problema predmetu istorychnoi nauky u teoretyko-metodolohichnykh konstruksiiakh istorykiv-novistiv Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The problem of the subject of historical science in the theoretical and methodological constructions of Ukrainian historians-novists of the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 26, s. 264–279. (in Ukrainian).
6. Kalakura, Ya. S. (2014). Periodyzatsiia istorii [Periodization of history]. *Istorii v terminakh i poniattiakh: dovidnyk*. Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I., s. 728–731.
7. Khausmann, H. (2003). Sotsialne dystsyplinuvannia – ryzyk tvorennia poniat u nimetskykh doslidzhenniakh istorii rannoho Novoho chasu [Social Disciplinarity – The Risk of Conceptualization in Early Modern German Historical Studies]. *Istorii ta istoriohrafia v Yevropi*, vyp. 1-2, s. 114–124. (in Ukrainian).
8. Kryzhanivskyy, O. P. (2002). Istoriiia Starodavnogo Skhodu [History of the Ancient East]. Kurs lektsii. Navch. posib. Vyd. 2-he, stereotyp. K.: Lybid. 592 s.
9. Kudelko, S. M., Posohov, S. I. (1998). Abstraktnye ponjatija v istoricheskom issledovanii (Nekotorye zamechanija k metodologicheskim iskanijam konca XX v.) [Abstract Concepts in Historical Research (Some Remarks on Methodological Searches of the End of the 20th Century)], *Kharkivs'kij istoriografichnij zbirnik, vip. 3. Problemi istorii ta metodologii istorichnoi nauki*, Kharkiv: Biznes Inform, s. 15–22. (in Russian).
10. Kukurudziak, M. H. (2002). Istoriohrafia istorii novoho i novitnoho chasu krain Yevropy i Ameryky [Historiography of the history of modern and contemporary countries of Europe and America]. Kamianets-Podilskyi: Oium, 136 s. (in Ukrainian).
11. Kulchytskyi, S. V. (2011). Periodyzatsiia istorii Ukrainy [Periodization of the history of Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy : u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. ; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K. : Naukova dumka. T. 8 : Pa – Pryk*. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=periodyzacija_istorij_ukrajny. (data zvernennia: 10.08.2023 r.).
12. Kuusi, P. (1988). *Jetot chelovecheskij mir* [This human world] / [Per. s angl.; Obshh. red. i vstup. st. Je. A. Arab-Ogly]. M.: Progres, 368 s. (in Russian). Moscow: Progress, 368 p. (in Russian).

13. Kyrydon, A. M. (2012). Derzhavno-tserkovni vidnosyny v Ukraini: teoretyko-metodolohichna refleksiiia [State-church relations in Ukraine: theoretical and methodological reflection]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii*, vyp. 23, s. 640-655. (in Ukrainian).
14. Le Goff, Zh. (1992). *Civilizacija srednevekovogo Zapada* [Civilization of the Medieval West]. / [Per. s fr.; Obshh. red. Ju. L. Bessmertnogo; Poslesl. A. Ja. Gurevicha]. M.: Izdatel'skaja gruppa Progress, Progress-Akademija, 376 s. (in Russian).
15. Liman, S. I. (2009). *Idei v latah: Zapad ili Vostok? Srednevekov'e v ocenках medievistov Ukrainy (1804 – pervaja polovina 1880-h gg.)* [Ideas in Armor: West or East? The Middle Ages in the assessments of the medievalists of Ukraine (1804 – the first half of the 1880s)]. Kh.: KHGAK, 688 s. (in Russian).
16. Lyman, S. I. (1994). *Mediievistyka v Ukraini v kintsi KhIKh – na pochatku KhKh stolit (1880-1917 rr.): dys... kand. ist. nauk*; Kharkivskiy derzhavnyi universytet, Kh., 346 s. [Lyman, S. I., 1994. *Medieval studies in Ukraine at the end of the 19th – at the beginning of the 20th centuries (1880-1917): diss... candidate of history sciences*; Kharkiv State University, Kh., 346 p.]. (in Ukrainian).
17. Matiakh, V. M. (1996). *Mediievistyka v Ukraini druhoï polovyny KhKh – pochatku KhKh stolittia: kryza chy prohres?* [Medieval studies in Ukraine in the second half of the 20th – beginning of the 20th century: crisis or progress]. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 58 s. (in Ukrainian).
18. Matiakh, V. M. (2007). *Natsionalnyi istorychnyi protses za doby serednovichchia i rannoho novoho chasu: tematychna reprezentatyvnist na storinkakh «Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu» (1987–2007 rr.)* [National historical process for the end of the middle and early new hours: thematic representation on the pages of the Ukrainian Historical Journal (1987–2007)]. *UIZh*, № 6, s. 67–82. (in Ukrainian).
19. Matiakh, V. M. (2008). *Suchasna ukrainska novistyka ta perspektyvy naukovykh poshukiv* [Modern Ukrainian novistika and perspectives of scientific research]. *UIZh*, № 6, s. 150–164. (in Ukrainian).
20. Matiakh, V. M. (2011). *Ukrainskyi tsyvilizatsiinyi protses rannoho novoho chasu v naukovykh proektakh Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy* [The Ukrainian civilizational process of the early modern period in the scientific projects of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine] / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, K., 183 c. (in Ukrainian).
21. Matiakh, V. M. (2017). *Mediievistychno-rannonovistychnyi konstrukt «Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu»: problemno-vydova struktura ta evrystychni rakursy* [Modern Ukrainian novistika and perspectives of scientific research]. *UIZh*, № 6, s. 19–60. (in Ukrainian).
22. Medvedieva, Yu. Yu. (2016). *Aziiskiy sposib vyrobnytstva yak chynnyk kontrmodernizatsiinoï ierarhichnoi etyky konfutsianstva* []. *Hrani*, № 8 (136), serpen, s. 137–142.
23. Nesterenko, L. O. (2001). *Vplyv reformatsiinoho rukhu na rozvytok frantsuzkoi derzhavy v KhVI stolitti* [The influence of the reformation movement on the development of the French state in the 16th century]. *Visnyk Shkhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu*, Luhansk, № 4, s. 199–203. (in Ukrainian).
24. *Nova istoriia* [New history] (1973). Ch. II: pidr. dlia IX kl. [Averianov O. P., Zubok L. I., Orlov V. O. ta in.], za red. V. M. Khvostova, [per. z ros. A. S. Doroshenka], Vyd. 9-te, K.: Rad. shk., 295 s. (in Ukrainian).
25. *Novaja istorija (pervyj period)* [New history (first period)] (1972). / Pod red. E. E. Jurovskoj, M. A. Poltavskogo i N. E. Zastenkera, M.: Vyssh. shk., 776 s. (in Russian).
26. Papanenko, N. S. (2002). *Do pytannia pro perekhid peredovykh yevropeiskykh krain vid feodalizmu do pershykh burzhuaznykh revoliutsii* [On the question of the transition of advanced European countries from feudalism to the first bourgeois revolutions]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka*, ser. Istoriia, vyp. 68, s. 54–57. (in Ukrainian).

27. Pershic, A. I., Mongajt A. L., Alekseev V. P. (1982). Istorija pervobytnogo obshhestva [History of primitive society]: uchebnik, 3-e izd, pererab. i dop. M., Vysshaja shkola. 223 s.
28. Popov, K. B. (2002). Sinhronnoe i diahronnoe izmerenie vseмирnoj istorii, *Istorichna nauka: problemi: Materiali konferencii. Vsesvitnja istorija*, Lugans'k: Vid-vo SNU im. V. Dalja, s. 113–117. [Synchronic and Diachronic Measurement of World History,]. (in Russian).
29. Potulnytskyi V. A. (2002). Ukraina i vsesvitnia istoriia : istoriosofiiia svitovoi ta ukrainskoi istorii XVII – XX stolit [Ukraine and world history: historiography of world and Ukrainian history of the 17th – 20th centuries]. K.: Lybid, 480 s. (in Ukrainian).
30. Rubel, V. A. (2007). Nova istoriia Azii ta Afryky: Postserednovichnyi Skhid (XVIII – druga polovyna XIX st.) [A New History of Asia and Africa: The Post-Medieval East (18th – second half of the 19th centuries)]: Navch. posib. Kyiv: Lybid. 560 s.
31. Rud, M. (2014). Feodalizm [Feudalism]. *Istoriia v terminakh i poniattiakh: dovidnyk*. Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I., s. 998–1000.
32. Serhiichuk, I. M. (2002). Novitnia istoriia krain Azii ta Afryky (1918 – kinets XX st.) [The modern history of the countries of Asia and Africa (1918 – the end of the 20th century)]: navch. posib. dlia stud. ist. spets. vyshch. navch. zakladiv, Sumy: Universytetska knyha. 284 s.
33. Shlikhta, N. V. (2008). Radianska istoriografiiia – zakhidna nauka: dyskusii navkolo kontseptsii «Feodalizmu» [Soviet historiography - Western science: discussions around the concept of "Feudalism"]. *Storinky istorii*, vyp. 27, s. 214–224.
34. Shonju, P. (2005). *Civilizacija klassicheskoj Evropy* [Civilization of classical Europe]. Ekaterinburg: U-Faktorija, 608 s. (in Russian).
35. Stelmakh, S. P. (2005). Istorychna nauka [Historical science]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E-Y / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy*, K.: V-vo «Naukova dumka, s. 562–566. (in Ukrainian).
36. Suhov, A. D. (1983). Progress i istorija [Progress and history]. M.: Mysl'. 111 s.
37. Sych, O. (2000). Do pytannia pro khronolohichni mezhi novoho chasu [To the question of the chronological limits of the Modern times]. *Mizhnarodnyi naukovyi konhres «Ukrainska istorychna nauka na porozi KhKhI stolittia»*. Chernivtsi 16-18 travnia 2000 r. *Dopovidi i povidomlennia*, Chernivtsi, 2000, t. 1, s. 146–149. (in Ukrainian).
38. Tockij, P. N. (1999). K voprosu o konstituirovanii suvereniteta lichnosti, veroterpimosti i sistemy grazhdanskih svobod vo Francii v 1789-1791 gg. (social'no-filosofskij i politiko-pravovoj aspekty) [On the issue of constituting the sovereignty of the individual, religious tolerance and the system of civil liberties in France in 1789-1791. (social-philosophical and political-legal aspects)]. *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho derzhavnoho universytetu*, vyp. 8, s. 254–260. (in Russian).
39. Vermenych, Ya. V. (2003). Teoretyko-metodolohichni problemy istorychnoi rehionalistyky v Ukraini [Theoretical and methodological problems of historical regionalism in Ukraine] / Nauk. red. P. T. Tronko, NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, K.: Instytut istorii Ukrainy, 516 s. (in Ukrainian).
40. Vidnianskyi, S. V. (2010) Rehionalnyi pidkhid do vsesvitnoi istorii na prykladi vyvchennia novitnoi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy, Ukraina kriz viky [A regional approach to world history on the example of the study of the modern history of Central-Eastern Europe]. *Zbirnyk naukovykh prats na poshanu akademika NAN Ukrainy profesora Valeriia Smoliiia*, K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010, s. 56–64. (in Ukrainian).
41. Vilkul, T. (2005). Suchasna ukrainska mediievistyka: mezhi i mozhlyvosti [Modern Ukrainian medieval studies: limits and possibilities]. *Suchasna ukrainska istoriografiiia: problemy metodolohii ta terminolohii: Materialy Vseukrainskoho naukovo-metodolohichnoho seminaru (Kyiv, 17 chervnia 2004 r.)*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, S. 47–55. (in Ukrainian).

42. Yas, O. V. (2010). Nova istoriia [Modern times]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7: Mi-O* / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: V-vo «Naukova dumka», s. 431–434.

43. Zashkilniak, L. O. (2011). Periodyzatsiia v istorii [Periodization in history]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, K.: Naukova dumka, 2011, T. 8: Pa – Pryk, s. 151–154.